

ПОХОДЖЕННЯ

Серед українських гетьманів Павло Тетеря, як «пропольський» гетьман, не дуже популярний і шанований. Почасти така думка склалася завдяки російсько-радянській пропаганді, яка свідомо ділила українських гетьманів на хороших і поганих. Ми, нащадки, маємо унікальну можливість неупереджено оцінити багатьох історичних діячів, адже нам доступні всі факти, ми знаємо наслідки тих чи тих історичних процесів. У цій біографії я детально розгляну життя й політичну діяльність гетьмана Павла Тетері. Сподіваюся, моя оповідь допоможе вам скласти про нього правильну думку.

Справжнє ім'я гетьмана Павла Тетері — Павло Іванович Моржковський. Про ранні роки Павла відомо мало через брак документів. Найпершим скромні відомості про його життя зібрав польський історик Едвард Руліковський. Він виклав їх у листі до українського етнографа Митрофана Александровича. Цього листа в архіві Александровича знайшов український історик Олександр Лазаревський і передав у редакцію журналу «Київська старовина» (випуск за червень 1888 року). Утім, дані, що подав Руліковський, неточні, бо в XIX столітті науковець мав обмеже-

ні можливості для дослідження. Першу ґрунтовну статтю Тетері присвятив видатний український науковець Ярослав Дашкевич. Власне, він першим спробував реабілітувати гетьмана, обґрунтовуючи свою думку доказами. Наступним дослідником життя Тетері був наш сучасник, український історик Володимир Газін. Він істотно доповнив інформацію, яку виклав Дашкевич.

Отже, пан Моржковський народився, вірогідно, між 1620—1622 роками. Є дві версії його походження. За першою версією, яку висловив польський шляхтич К. Перетяткович (свідок укладання Гадяцької угоди 1658 року), Павло походив з родини переяславського козака, а його хрещеним був сам гетьман Богдан Хмельницький. За другою — Павло походив з овруцьких бояр. Ця версія більш імовірна. Поясню чому.

Бояри — це родова аристократія Давньої Русі, а згодом Галицько-Волинської держави й Великого князівства Литовського, яка від XVI століття трансформувалася в українську шляхту. Родове прізвище Павла — Моржковський (або Мошковський, як його було записано в Реєстрі Війська Запорозького 1649 року). На Овручині (нині це Коростенський район Житомирської області) у XVII столітті жив відомий рід бояр Моржковських. Привілей на шляхетство Моржковські отримали від великих литовських князів, найімовірніше, ще в XIV столітті. Однак після входження українських земель у склад Королівства Польського й примусової полонізації вони не відмовилися від свого русинського коріння та православ'я. Відтак зазнали утисків, перетворившись на дрібну околичну шляхту, яка часто не мала земельних володінь. Не дивно, що представники такої шляхти вступали до лав козацтва. Звідси й друге прізвище — Тетеря (іноді зустрічається Тетеренко — класичне козацьке прізвище), яке вказує, що батько Павла козакував. До того ж тетеря — це один з видів козацької юшки.

Павло мав герб «Радван»: на червоному тлі щита зображено золоту трихвосту хоругву, над нею — золотий лицарський рівнораменний хрест; над щитом — шолом під короною, у нашоломнику — три страусові пера, навколо щита — червоно-золотий намет. Цей герб описано в нобілітаційному привілеї, відповідно до якого Павлові поновили шляхетство (його було позбавлено шляхетських прав як учасника повстання Хмельницького). Цей герб також можна побачити на відтиску особистої печатки на документі 1662 року. Елементи «Радвана» зустрічаються в родовому гербі Кмітичів, з яким були споріднені Моржковські. Усе це свідчить про шляхетне походження Павла Тетері. Останнім аргументом на користь його шляхетного походження є те, що в історичних документах Павла величають «уродозним». Так називали лише уроджених шляхтичів, а не нобілітованих (тобто осіб, які за гроші придбали привілей на шляхетство).

З кривних родичів Павло мав рідного брата Юрія, зведеного — Шурла, і двох сестер, які вийшли заміж за українських шляхтичів Михайла Іскрицького й Атанасія Піроцького. Утім, як звали сестер, невідомо. Сам Павло був одружений двічі (про його шлюб я розповім згодом), але власних дітей не мав. До кінця життя поруч із ним були племінники. Про матір Павла згадано 1670 року як про черницю-василіанку Анастасію.

Павлові пощастило здобути хорошу освіту. Він навчався в Мінській уніатській школі, де опанував кілька іноземних мов, зокрема латину, яка в XVII столітті була мовою міжнародної дипломатії, та ораторське мистецтво. Одним з наставників Павла був Яків Суша — уніатський священник, доктор богослов'я. До 1637 року Суша очолював Мінську школу, потім виїхав до Холма. Там працював спочатку викладачем, а далі — ректором Холмської василіанської колегії. 1652 року його було висвячено на холм-

сько-белзького єпископа. Показово, що водночас із пастирською та педагогічною діяльністю Суша досліджував природу, побут та історію Холмської землі. Особливу увагу він надав вивченню древньої ікони Холмської Богородиці (нині зберігається в Музеї Волинської ікони в Луцьку). Стосунки зі своїм наставником Павло підтримував і надалі.

Імовірно, за рекомендацією Суші Павло потрапив до почту молодого магната Миколая-Яна Пражмовського, майбутнього великого коронного канцлера¹ Речі Посполитої (далі за текстом скорочено — РП). За відомостями Руліковського, разом з молодим Пражмовським Павлові випала нагода помандрувати світом. Зокрема, він відвідав Італію, де в цей час перебував польський королевич Ян-Казимир Ваза (король РП з 1648 року), який вступив до ордену єзуїтів і був висвячений на кардинала. Науковці припускають, що саме в Італії Тетеря познайомився з королевицем. На мою думку, ця версія сумнівна через невідповідність дат. З Італії Пражмовський повернувся 1646 року й прийняв духовний сан. А Павло 1645 року вже служив підписком (помічником писаря) у Луцькій міській канцелярії. Отже, Павло не міг супроводжувати свого патрона в мандрівці до Італії.

Хай там як, але освіта й служба в магнатській родині дали Павлові користь. Окрім гарної освіти й світських манер, він придбав впливових знайомих.

Підписком у Луцькій канцелярії Павло працював недовго. Уже 1647 року він став регентом (управителем) гродського суду міста Володимира. Таке швидке підвищення молодого чоловіка свідчить про його професіоналізм, адже писарі в судах добре знали юриспруденцію, тож могли надавати юридичні послуги. Тому

¹ Посадовець в уряді Речі Посполитої, відповідальний за зовнішню політику.

Павлові було доручено вести справи брацлавського каштеляна Габрієля Стемпковського, документи якого він загубив буремного 1648 року (початок повстання Хмельницького). 1650 року Стемпковський навіть подав скаргу на недбальство свого юриста.

1648 роком датується ще одна згадка про діяльність Павла як юриста. До нього по консультацію звернувся біскуп (католицький єпископ) Микола Красницький щодо опікунства панни Ганни Станішевської. Батько дівчини, помираючи, призначив єпископа її опікуном. Чоловік мав ще двох синів, які через молодий вік не могли опікуватися малолітньою сестрою. Біскуп улаштував Ганну в кляштор луцьких бригіток для належного виховання. Її маєтності він узяв у своє управління, бо за законом тих часів опікун мав право користуватися прибутками з майна свого підопічного як винагородою за опікунство. Згодом брати Ганни змужніли й одружилися.

Дівчина переїхала жити до старшого брата. Навіть зібралася побратися з православним шляхтичем, попри думку свого опікуна. Звичайно, що подібне Красницького не влаштувало. Тому він звернувся до Тетері по консультацію: як законно завадити намірам підопічної. На жаль, ця справа закінчилася трагічно для родини Ганни. Відкинувши законні методи, біскуп учинив розбійницький напад, унаслідок якого було жорстоко вбито брата Ганни й малолітнього племінника. Цю справу знайшов в архівах і 1891 року опублікував у «Київській старовині» як художнє оповідання Орест Левицький. Показово, що ця трагедія сталася за два місяці до перемоги війська Богдана Хмельницького під Жовтими Водами (29 квітня — 16 травня 1648 року).

У період життя на Волині в особистому житті Павла сталися зміни. Він одружився з Тетяною Виговською, рідною сестрою Івана Виговського, вірного соратника Богдана Хмельницького й май-

бутнього гетьмана України. У біографії Виговського чимало білих плям. Уважається, що він працював писарем у Луцькій канцелярії. Однак є відомості, що в цей час Виговський розпочав військову кар'єру: у битві під Жовтими Водами був ротмістром польської хоругви. Науковці припускають, що в Луцьку працював дядько Виговського — теж Іван. Звідси й виникла плутанина. Та й точної дати укладання шлюбу між Павлом і Тетяною немає. Тому можемо лише припускати, що пара познайомилася й побралася в Луцьку.

Загалом, життя молодого шляхтича Моржковського було успішним і відкривало непогані перспективи для блискучої кар'єри в установах РП. То чому ж Павло долучився до повстання Хмельницького? Шляхта сприймала українських козаків як холопів, чернь, яка зважилася піти проти своїх панів. Які спільні інтереси могли бути в освіченого й лощеного Павла з повсталим українським народом? Та й не лише в нього: чимало української шляхти, відкинувши гонор, долучилося до козацтва.

Спробуймо глибше розглянути це питання.

Україна як пряма спадкоємиця Давньої Русі завжди перебувала в орбіті європейської цивілізації політично, економічно й культурно. Після монгольської навали в XIII столітті, яка уповільнила розвиток українських князівств, ці традиції продовжила Галицько-Волинська держава, бо фактично зберегла самостійність. Українська культура складалася самобутньо, утім, не без впливу передових ідей європейської культури. Важливу роль відіграла освіта: багато русинів-українців навчалися в університетах Західної Європи. Найбільше українців можна було зустріти в університетах Кракова й Праги, але й чимало здобувало освіту у Франції та Італії. Яскравий приклад — Юрій Дрогобич, випускник Падуанського університету, а з 1476 року — доктор наук у цьому закладі. У 1481—1482 роках він став ректором Болонсько-

го університету, а наприкінці 80-х років XV століття — викладачем астрономії та медицини в Краківському університеті, де його учнем був сам Миколай Коперник.

1576 року князь Костянтин-Василь Острозький заснував Острозьку слов'яно-греко-латинську школу (академію). Рівень освіти в ній був високий і зорієнтований передусім на досягнення західноєвропейської наукової та філософської думки. В українському суспільстві почали поширюватися й викликати жвавий інтерес ідеї Відродження. За освітньою програмою Острозької академії здійснювався й навчальний процес у братських школах.

Важливий внесок у розвиток української освіти зробив митрополит Петро Могила. Він створив Києво-Могилянський колегіум, освітня програма якого була зорієнтована на європейські університети й академії. Усе це мало зміцнити національну свідомість українців, подолати певний комплекс меншовартості, давало змогу українцям брати участь в офіційному державному, політичному й культурному житті Речі Посполитої, у публічних справах, щоб, за словами київського митрополита Сильвестра Косова, «бідну нашу Русь не називали дурною Руссю».

Завдяки зусиллям Могили відбувся сплеск літературної діяльності. З'явилася ціла плеяда науковців-богословів. Їхні твори ідеологічно впливали на ментальність і світогляд українців, сприяли зміцненню етнічної ідентифікації їх як русинів, як представників старожитнього народу руського, який від часів княжої Русі проживав на своїй землі (до того ж під своєю землею малися на увазі всі землі, на яких проживали етнічні українці).

Православ'я як релігія було невіддільним маркером самоідентифікації українців середини XVII століття. Саме тому в політиці будь-якого гетьмана важливими були питання захисту релігії та підтримки православного духівництва.